

מנשה שרצו בה, ואולי אנשי מקנה היו נתן להם שם חלקם" (הרמב"ן במדבר ל"ב, ל"ג). ואולי מפני שבני מנשה לכדו את החבל הזה, לכן נתנה להם נחלתם שמה (במדבר ל"ב פסוק ל"ט).

קב. אמנם הסכים הקדוש ברוך הוא על ידם, שבני ראובן ובני גד וחצי שבט המנשה יטלו את חלקם בעבר הירדן. אבל קבלה היא בידנו שמדת הבקרת היתה מתוחה עליהם, אשר בגלל רוב עשרם וקנינם בחרו שבת בארצות סיחון ועוג הרחוקות מן המקום אשר בחר ה' לשכן שמו שם בימים הבאים עד עולם. "וכן אתה מוצא בבני גד ובני ראובן שהיו עשירים והיה להם מקנה גדול וחבבו את ממונם וישבו להם חוץ מארץ ישראל, לפיכך גלו תחלה מכל השבטים, שנאמר (דברי הימים א', ה') ויגלם לראובני ולגדי ולחצי שבט מנשה. ומי גרם להם? על שהפרישו עצמם מן אחיהם בשביל קנינם" (במדבר רבה פרשה כ"ב).

קג. בלשון חכמים זה כאלו יש רמז שעבר הירדן אינו מגוף ארץ ישראל.⁸⁴ דעה זו מוצאה לה סיוע במקרא (יחזקאל מ"ז) "ופאת קדים מבין חורן ומבין דמשק ומבין הגלעד"⁸⁵ ומבין ארץ ישראל — שגלעד אינה ארץ ישראל. וחזוק במדרש אשר דרש רבי יהודה בן בתירא במקרא (במדבר ל"ג) "כי אתם עוברים את הירדן ארצה כנען" — "ארצה ארץ כנען, ולא הירדן ארץ כנען" (בכורות נ"ה)⁸⁶, וסמך בלשון התלמוד (במסכת מכות ט') "בעבר הירדן תלת בארץ ישראל תלת". גם לשון הרמב"ם (בה' רוצח ושמירת הנפש) "אין דין עגלה ערופה נוהג אלא בארץ ישראל וכן בעבר הירדן" היה מסייעם שעבר הירדן לא על שדה הארץ יחשב. הדברים האלה יסודם בדברי הספרי (דברים תצא) "כי ימצא חלל באדמה אשר ה' אלהיך נותן לך לרשתה — לרבות

84 לשון חכמים כזה אנו מוצאים גם בקהלת רבה פרשה ד': "רבי יצחק פתר קרייא בשבט גד ושבט ראובן . . . אמרו טוב כף מלא נחת בארץ ישראל ממלא חפנים עמל בעבר הירדן". אבל בויקרא רבה פרשה ג' הנוסחה: "טוב כף מלא נחת בארץ הזאת".

85 הלשון "ומבין הגלעד ומבין ארץ ישראל" הוא נופל על לשון הכתוב "ויראהו ה' את כל הארץ את הגלעד" (דברים ל"ד).

86 כתב התשב"ץ בתשובותיו (חלק ג', קצ"ח) שלא דברו כאן בירדן באותו צד שהוא מפסיק בין השטים, אלא שהירדן יש ממנו מפסיק בינו ובין חוץ לארץ. וכן הוא מפרש שם דברי הירושלמי בתלה (פ"ד ת"ד). דבריו אלה צריכים בדיוק מן המציאות ממפת הארץ. אחרי משא ומתן ארוך בשני התלמודים בספרא ובספרי מסקנתו היא שעבר הירדן הוא מארץ ישראל.

עבר הירדן⁸⁷. הלא משמע שאלמלא מקרא מיוחד היינו מוציאים עבר הירדן מכלל דין זה. שמע מינה שאינו מגופה של ארץ ישראל⁸⁸. מנקודת ההשקפה הראשונה דעה זו יש לה סעד בכתובים האלה: "ותתן להם ממלכות ועממים ותחלקם לפאה. ויירשו את ארץ סיחון ואת ארץ מלך חשבון ואת ארץ עוג מלך הבשן. ובניהם הרבית כככבי השמים. ותביאם אל הארץ אשר אמרת לאבותיהם לבוא לרשת. ויבאו הבנים ויירשו את הארץ" (נחמיה ט'). הלא דקדק הכתוב והוציא ארץ סיחון חשבון וארץ עוג מלך הבשן מכלל "הארץ אשר אמרת לאבותיהם לבוא לרשת".

קד. שיטה זו אין לה תוקף ועוז של הנחה — אפילו של הנחה העולה על הדעת — אם לא תקבל תיקון בבאור כזה: שעבר הירדן אמנם אינו מעיקרה של ארץ ישראל במובן נחלת אבות⁸⁹ יען שארץ סיחון ועוג לא נכללה בכלל הארצות הנתונות לאברהם אבינו בברית בין הבתרים. אבל שוה היא בארץ כנען בהרבה הלכות התלויות בארץ מכח הדיבור "ראה החלתי תת לפניך את סיחון ואת ארצו החל רש לרשת את ארצו" (דברים ב') שהקדוש ברוך בכבודו ובעצמו נתנה עתה לבני ישראל ירושת עולם⁹⁰. ולפיכך נתקדשו הערים המוקפות חומה בימות יהושע בן נון שבעבר הירדן כמו הערים מסוג זה שביהודה וגליל (ערכין ל"ב). ושלושת ערי מקלט אשר הבדיל משה רבנו בעבר

87 "נותן לך לרשתה" (דברים שפטים) מ"לרשתה" יליף לרבות עבר הירדן. כי עצם מעשה הירושה מתנת אלהים היא אפילו ביתם אל עבר הירדן. שאלמלא הקב"ה עוזרם לא היו יורשים. אבל בספר ויקרא כתוב "אשר אני נותן לכם" נדרש יפה — ולא עמון ומואב שנטלו מעצמם. וכן בפרשת בכורים בספרי שם.

88 הוכחה זו אינה מכרחת. כיון שהתורה גלתה שיבדיל משה שלש ערי מקלט בעבר הירדן כנגד שלש ככל ארץ כנען, מפני "שבגלעד עוקבים לתרוג נפשות". "ושכיתי שם רוצחים" כאמור בקרא (הושע ו') "גלעד קרית פועלי און עקובה מדם" (מכות ראש דף י'), היה עולה על הדעת שאין מביאים שם עגלה ערופה. הלא בחיוב עגלה ערופה "כי ימצא" כתוב — פרט למצוי (סוטה מ"ה ושם במשנה מ"ז) "משרבו הרצחנים בטלה עגלה ערופה", לכן כתבה תורה מקרא מיוחד לרבות עבר הירדן שישנו בדיון עגלה ערופה.

89 כן כתוב בספרי (דברים עקב) "כל המקום אשר תדרוך כף רגליכם בו לכם יהיה. אם ללמד על החומי ארץ ישראל הרי כבר נאמר מן המדבר והלבנון הזה ועד הנהר הגדול נהר פרת. ומה תלמוד לומר אשר תדרוך כף רגליכם? אמר לו כל מקום שתכבשו חוץ מן המקומות האלו הרי הוא שלכם. הרי שכבשו חוץ לארץ מנין שמצוות נוהגות שם? הרי אתה דן נאמר כאן יהיה (עד הנהר הגדול נהר פרת יהיה גבולכם) ונאמר להלן יהיה (לכם יהיה), מה יהיה האמור כאן מצוות נוהגות שם אף להלן מצוות נוהגות שם". אמנם בספרי שם נאמר שהדין זה נוהג רק אחר כבוש הארץ. אבל שונה הוא הדבר ביתם אל עבר הירדן, שנצטוו עליו ביחוד מפי הקדוש ברוך הוא בדיבור מיוחד "החל רש" עתה.

הירדן קולטות את ההורג נפש בשגגה כמו שלשת ערי מקלט אשר הבדיל יהושע בארץ כנען, אף כי ש"אין ערי מקלט נוהגות אלא בארץ ישראל" (לשון הרמב"ם בה' רוצח ושמירת הנפש פ"ח ה"א)⁹⁰. ובהעשותה על פי הדיבור חטיבה אחת עם ארץ כנען שמבער הירדן ימה, מאז סדנא דארעא ישראל חד הוא, לכן משגלו שבט ראובן ושבט גד וחצי שבט המנשה בטלו היוכלות, משום שנאמר (ויקרא כ"ה) "וקראתם דרור בארץ לכל יושביה — בזמן שכל יושביה עליה אז היוכל נוהג" (ערכין ל"ב). גם הגידולים שבעבר הירדן היו חייבים בתרומות ומעשרות מן התורה כמו הגידולים שבארץ כנען, "שכל שהראהו הקדוש ברוך הוא למשה חייב במעשר" (בבא בתרא נ"ו), ומן הכתוב "ויראהו ה' את כל הארץ את הגלעד", משמע שגם עבר הירדן בכלל השטח ששלטה בו ע"נו של משה, וכן היא הוראת הכתוב "עלה ראש הפסגה ושא עיניך ימה וצפונה ותימנה ומזרחה וראה בעיניך" (דברים ג') הבטת משה "מזרחה" ממקום עמדתו על שפת הירדן, אינה אפשרית אלא אם הסב את פניו וישקף על ארץ סיחון ועוג שבעבר הירדן מזרחה.

קה. דעה זו אינה מבוססת, ואין כחה יפה שתוציא את כל עבר הירדן מכלל נחלת אבות. די הוא מקרא מפורש אחד שאינו יוצא מידי פשוטו שיכריע את הכף שנחלת בני ראובן ובני גד וחצי שבט המנשה חלק ממנה ירושת אבותיהם היא בידיהם, וחלק ממנה נטלו בכח הברית שבין הבתרים. כדעה אחרונה זו מורה דברי הכתוב "ויתר הגלעד וכל הבשן ממלכת עוג נתתי לחצי שבט המנשה. כל חבל הארגב לכל הבשן ההוא יקרא ארץ רפאים" (דברים ג') "ההוא יקרא ארץ רפאים" — היא אותה שנתתי לאברהם" (דברים ג'). ארץ האמורי זכה בה אברהם מעת שנחנה לו אדמת שבעת עממים, אך יצאו מכללה אותן הערים של עמון ומואב אשר סיחון לקחן מהם ויספחן אל ארצו, ונסבו אל בני ישראל בשעה שנצחו את סיחון ואת עוג וילכדו את ארצם. אותן הערים

90 מקור הלכה זו הוא בספרי זוטא (פ' מסעי). "והיו אלה לכם לחקת משפט לדתיתכם בכל מושבותיכם" (בכל מושבותיכם משמע אף בחו"ל ומקרא זה דריש שסנהדרין נוהג בדיני נפשות בארץ ובחוץ לארץ). "ויכול אף ערי מקלט יהיו נוהגות בארץ ובחוץ לארץ? (והמקרא הזה "והיו אלה לכם" וכו' על כל שכתוב למעלה ממנו נאמר, והמקרא שלפניו בדיון ערי מקלט משתעו) "תלמוד לומר "אלה" הדינין נוהגים בארץ ובחוץ לארץ וערי המקלט אינן נוהגות אלא בארץ" (והמקרא הזה נאמר על מה שכתוב לאחריו במכה נפש בודון שדינו במיתה, ולא נאמר על שלפניו).

91 ככתוב בברית בין הבתרים "ואת החתי ואת הפרזי ואת הרפאים" (בראשית ט"ו).

אינן ירושה להם לבני ישראל מאבותיהם כי לבני לוט נתנן הקדוש ברוך הוא ירושה, וכל זמן שעמון ומואב היו מוחזקים בנחלתם לא נתנה רשות לקחתה מהם. ורק כשנטלן מהם סיחון מלך האמורי דרך כיבוש, ולא על שדה ארץ מואב ועמון נחשבו עוד⁹², שלטה בהן יד ישראל על פי הדיבור „החלתי תת לפניך את סיחון ואת ארצו החל רש לרשת את ארצו“ (דברים ב') — כל שהיא ארצו של סיחון. אפילו אם החבל הזה נספח על ארץ האמורי אחרי שנתנה לאברהם אבינו ולא זכה בה אז בדריסת-הרגל לארכה ולרחבה (בראשית י"ג) זכו בן בני ישראל עתה לא מדין נחלת אבות, אך מפת-הכתוב בברית בין הבתרים: „ביום ההוא כרת ה' את אברם ברית לאמר לזרעך נתתי . . . ואת האמרי ואת הכנעני“ (בראשית ט"ו).

קו. שיטה זו. חרותה היא בעט ברזל על לוח הספרא (ויקרא, בהר) „כי תבאו אל הארץ אשר אני נתן לכם“ — „יכול משבאו לעבר הירדן? תלמוד לומר „אל הארץ“ — ארץ המיוחדת. יכול משבאו לעמון ומואב? תלמוד לומר „אשר אני נותן לכם“ ולא עמון ומואב. „ולא ארץ עמון ומואב שכבשוה בני ישראל עתה ולא נתנה לאברהם יצחק ויעקב“ (הראב"ד בפירושו שם) ⁹³. לשון הספרא הבהיר והמדוקדק אינו מניח מקום אפילו לסתם מקשן שיפקפק בתוקף זכויותינו בעבר הירדן כנחלת אבות ⁹⁴ זולת הנפות של עמון ומואב.

קו. תקפו של יסוד זה נתבצר בספר יהושע בסיום הסיפור על חלוקת עבר הירדן באלה הדברים: „אלה אשר נחל משה בערבות מואב מעבר לירדן יריחו מזרחה, ולשבט הלוי לא נתן משה נחלה“ (יהושע י"ג). הכתוב מדגיש ומשמיענו

⁹² „באו ישראל ונטלו חשבון שהיתה של סיחון וכל מה שנטל מן מואב. שאלו נטלוהו ממנו קודם היה בידם גזל של עולה. אלא נטל סיחון מן מואב ונטלו ישראל מן סיחון והיו פטורים מן הגזל לכך בתיב כי חשבון עיר סיחון“ (במדבר רבה חקת) אבל קודם היתה חשבון עיר מואב, אך „עמון ומואב טהרו בסיחון“ (גיטין ל"ח).

⁹³ הדברים האלה נשנו כתורת כהנים בפרשת מצורה בענין נגעי בתים (ועיין שם בפירוש הראב"ד).

⁹⁴ וכן הוראת לשון הספרי (דברים): „אשרי הכותו את סיחון מלך האמרי... כך אמר משה מוכיחני את ישראל תחילה ואמרו בשביל שאין בו כח להכניסנו לארץ ולהפיל סיחון לפנינו — הוא מוכיחנו. הוא לא עשה כן אלא לאחר שנכנסו „לארץ“ אחר כך הוכיחם.“ „שלוש ארצות לביעור יהודה ועבר הירדן והגליל“ (שביעית פ"ט משנה ב') „אמר שארץ ישראל נחלקת לשלושה חלקים“ (הרמב"ם בפירושו שם) וכן משמע בבבא בתרא (דף נ"ו) בתוספות שם. ועיין בפירוש הר"ש במסכת ידים (פ"ד משנה ג'). כהנה וכהנה הנה ההוכחות המעידות על צדקת שיטה זו, אך המגילה תקצר מהכילן. וקורא ותיק יעיין עוד בכפתור ופרח בפרק העשירי.

שבני ישראל רכשו להם את ארץ סיחון ועוג שני מלכי האמרי שבעבר הירדן מזרחה מדין נחלת אבות ובכח הברית שבין הבתרים. והמצוה שנצטוו הכהנים והלויים "בארצם לא תנחל וחלק לא יהיה לך בתוכם" אף בבזה, ו"בתוך בני ישראל לא ינחלו נחלה", הם מצווים ועומדים גם עליה⁹⁵. שאלמלא לא היתה אז הארץ הזאת בכלל "ההבטחה", היה שבט לוי שוה בה בין בנחלה ובין בבזה יחד עם שאר השבטים, "שאינ הדברים" (ונחלה לא יהיה לו בקרב אחיו) אמורים אלא בארץ שנכרתה עליה ברית לאברהם ליצחק וליעקב וירשוה בניהם ונתחלקה להם. אבל שאר כל הארצות שכובש מלך ממלכי ישראל הרי הכהנים והלויים באותן הארצות ובביתן ככל ישראל (יד החזקה הלכות שמיטה ויובל פי"ג ה"א). גם במלחמת מדין בא מאמר מיוחד שהכהנים והלויים יקחו מן השלל והמלקוח כתרומה ולא כחלק בבזה, מפני שבני ראובן נטלו חלקם בארץ מדין, מטעם שחמשת מלכי מדין אוי רקם צור חור ורבע "נסיכי סיחון יושבי הארץ" (יהושע י"ג). וממשלתו של סיחון מלך האמורי היתה פרושה עליהם והוא היה "אדוני הארץ" שלהם, לכן גם ארץ מדין כארץ האמורי היתה בדין שלא יטול בה שבט לוי נחלה וחלק בבזה⁹⁶.

קח. דבר נעלה הוא מעל כל ספק, שארץ סיחון ועוג שני מלכי האמרי שבעבר הירדן מזרחה ירושה היא להם מאבותיהם כארץ כנען שבעבר הירדן ימה. הלא דעת יוספוס פלביוס ששתי גדותיו מעבר מזה ומעבר מזה בשם ארץ⁹⁷ הכנעני והאמורי יקראו להן כאחת, ואדמת העמים האלה נחלת בני ישראל היא מימות אברהם אבינו. אך מעלת קדושתה אינה שוה בכל נפותיה, ועבר הירדן מצד זה הוא רק כפרוזדור אל הטרקלין שבעבר השני ביחס אל השראת השכינה. הגדרה זו בין שני חלקי ארץ ישראל אלה הובעה בצחות נפלאה בדברי חכמינו

95 "מנין אף בעבר הירדן ובארץ שלשה (הקינו הקניזי והקדמני) לא ינחלו נחלה?" וכו' (ספרי זוטא במדבר פ' קרח).

96 הדברים האמורים בהשגת הראב"ד ובכסף משנה בסוף הלכות שמיטה ויובל, אינם מתאימים עם הוראת הבתוב בספר יהושע שחמשת מלכי מדין, "נסיכי סיחון יושבי הארץ". ולפיכך ישנם בדין שלא יטול שבט לוי בארצם נחלה וחלק בבזה. דעת הרמב"ם היא: אשר חלק חלקם של הכהנים והלויים בארץ עשר עממים, זכו בתרומות ומעשרות בכל הארצות שיתחייבו בהפרשתם, אפילו באלה המקומות שיהיו שוים שם בחלק ונחלה יחד עם כל ישראל.

97 דעת פלביוס בבאור המאורע, "ויבאו אל גלילות הירדן אשר בארץ כנען ויבנו בני ראובן ובני גד וחצי שבט המנשה שם מזבח על הירדן" (יהושע כ"ב), "כאשר עברו שבט ראובן וגד וגם האנשים אשר אתם משבט מנשה את הירדן בנו מזבח על שפת הנהר" (קדמוניות היתורים ספר חמישי פסקה 100 בתרגום אברהם שליט).

„כתוב זאת זכרון בספר ושים באזני יהושע — אמרו יהושע מנחיל את הארץ לישראל, ובסוף היה עומד ומתחנן אל ה' ?⁹⁸ משל למלך שגזר על בנו שלא יכנס עמו לפלטין שלו. נכנס בפתח ראשון ושתקו לו בשני ושתקו לו בשלישי ונזפו בו, אמרו לו דיך עד כאן. כך כשכבש משה ארץ שני עממים ארץ סיחון ועוג נתנה לראובני ולגדי ולחצי שבט המנשה. אמר שמא לא נגזרה אלא על תנאי“ (ילקוט שמעוני ואתחנן)⁹⁹. ובשביל קדושת המקום היה משה מתאוו לעבור את הירדן ולהכנס אל הטרקלין. ואך בגלל מעלתה הרוחנית נקראה כנען „ארץ ישראל“, מול ארץ הגלעד שבעבר הירדן מזרחה. „ואך אם טמאה ארץ אחותכם, עברו לכם אל ארץ אחות ה', אשר שכן שם משכן ה'“ (יהושע כ"ב). הרי קרא הכתוב את עבר הירדן ימה „ארץ אחות ה'“, אך בשביל ששכן שם משכן ה'. ורק בענין זה שונה הוא ממנו במעלה עבר הירדן המזרחה אבל בכל הדברים עבר הירדן הוא חלק בלתי נפרד מארץ ישראל, והוא חטיבה אחת עם עבר הירדן מערבה על פי הדבור החרות על לוח העדות, גם מבחינה היסטורית וגם מנקודת מבט גיאוגרפית וכלכלית. חוקרי גבולות הארץ מניחים תחומיה הטבעיים על ידי קוים בולטים במבנה הטבעי שלה: מצד צפון סוגרים עליה הרי הלבנון והמשכם — הרי חרמון; מצד דרום — מדבר סיני; מצד מערב — הים התיכון; ומצד מזרח — שם גבול לה מדבר סוריה (ערב). בגבולותיהם אלה קוראים לה כרגיל בשם „ארץ ישראל“ אשר שטחה כשמונים אלף קילמטר מרובעים.

98 תמה על משה שהיה עומד ומתפלל ומבקש לעצמו את העטרה אשר יהושע כבר זכה בה על פי הדבור, הלא אין מלכות נוגעת בחברתה אפילו כמלא נימא? אך כשכבש משה ארץ סיחון ועוג וחלקה על פי ה' עלתה על דעתו וסבר „שמא לא נגזרה אלא על תנאי“ ולא נועדה אז ההנהגה בידי יהושע אלא על תנאי ולא באופן מוחלט.

דוגמא לזה: כאשר הודיע שמואל את שאול „יען מאסת את דבר ה' וימאסך ממלך“ (שמואל א', ט"ו), „ויאמר שאול אל שמואל חטאתי כי עברתי את פי ה'... ועתה שא נא חטאתי ושוב עמי“, הלא אִל־הִיו ישראל מקבל את השבים אליו. אז חזר שמואל שנית על דבריו הראשונים בהוספה קצרה המסבירה שתשובתו אינה מועילה עוד. „ויאמר שמואל אל שאול... כי מאסת את דבר ה' וימאסך מהיות מלך על ישראל... קרע ה' את ממלכות ישראל מעליך היום ונתנה לרעך הטוב ממך, גם נצח ישראל לא ישקר ולא ינחם“ שיסיר המצנפת וירים העטרה שכבר נתנה על ראשו של אחר. גם נתן לו אות ומופת תחת שיצאה הגזרה באופן מוחלט ולא על תנאי „ויחזק בכנף מעילו ויקרע“.

99 התשב"ן (בחלק שלישי ענין קצ"ח) מבאר האמור בסופה ו"ד אמר משה הרבה מצוות נצטוו ישראל ואין מתקיימין אלא בארץ ישראל אכנס אני לארץ כדי שיתקיימו כולן על ידו.